O‘ZBEKISTONDA QO‘SHILGAN QIYMAT SOLIG‘INI UNDIRISHDA NAZORAT TIZIMLARINI JORIY ETISH

Urazmatov Jonibek Musurmanovich
Guliston davlat universiteti Buxgalteriya hisobi va moliya
kafedrasi dotsenti v.b (PhD)
ORCID: **0009-0005-9468-5761**
https://doi.org/10.5281/zenodo.19657448

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirish jarayonida riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning nazariy-metodologik asoslari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida an’anaviy soliq nazorati yondashuvlarining cheklangan jihatlari aniqlanib, soliq xavflarini identifikatsiya qilish, baholash va ustuvorlashtirishga asoslangan zamonaviy risk-menejment mexanizmlarining institutsional samaradorlikka ta’siri yoritiladi.*

Maqolada soliq ma’murchiligi samaradorligini oshirishda riskka asoslangan nazoratning fiskal barqarorlikni ta’minlash, ma’muriy xarajatlarni qisqartirish hamda soliq to‘lovchilarning ixtiyoriy rioya darajasini oshirishdagi roli asoslab beriladi. Shuningdek, xalqaro amaliyotda qo‘llanilayotgan risk profilingi, selektiv audit va ma’lumotlarga asoslangan nazorat modellari tahlil qilinib, ularni

Kalit so‘zlar: *qo‘shilgan qiymat solig‘i, riskka asoslangan nazorat, soliq ma’murchiligi, soliq xavflari, institutsional samaradorlik, fiskal barqarorlik, selektiv audit, risk-menejment.*

Аннотация. *В статье проводится комплексный анализ теоретико-методологических основ внедрения риск-ориентированных систем налогового контроля в процессе взимания налога на добавленную стоимость. В рамках исследования выявляются ограничения традиционных подходов к налоговому администрированию и обосновывается целесообразность перехода к системе управления налоговыми рисками, основанной на идентификации, оценке и приоритизации потенциальных угроз фискальной эффективности.*

Ключевые слова: *налог на добавленную стоимость, риск-ориентированный налоговый контроль, налоговое администрирование, налоговые риски, институциональная эффективность, фискальная устойчивость, селективные проверки, управление рисками.*

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations for implementing risk-based tax control systems in the collection of value added tax. The study identifies the limitations of traditional tax administration approaches and substantiates the need for a transition toward tax risk management systems based on the identification, assessment, and prioritization of potential threats to fiscal efficiency.*

Keywords: *value added tax, risk-based tax control, tax administration, tax risks, institutional efficiency, fiscal sustainability, selective audits, risk management.*

Kirish

Global iqtisodiyotda fiskal siyosatning samaradorligini ta’minlash masalasi, ayniqsa, soliq tushumlarining barqarorligi va prognoz qilinuvchanligini oshirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, mazkur jarayonda qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) yetakchi fiskal instrument sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy iqtisodiy tizimlarning murakkablashuvi, xo‘jalik yurituvchi

subyektlar faoliyatining diversifikatsiyalashuvi hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida tranzaksiyalarning hajmi va tezligining ortishi QQSni undirish jarayonida mavjud ma’muriy yondashuvlarning samaradorligini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

An’anaviy soliq nazorati mexanizmlarining asosan postfaktum tekshiruvlarga, keng qamrovli va resurs talab etuvchi audit amaliyotlariga tayanishi soliq ma’murchiligi samaradorligini cheklab, nazorat xarajatlarining oshishiga hamda soliq to‘lovchilarning ixtiyoriy rioya darajasining pasayishiga olib kelmoqda. Ushbu holat fiskal yo‘qotishlar ko‘lamining kengayishi, yashirin iqtisodiyot ulushining saqlanib qolishi va QQS bo‘yicha soliq tafovuti (VAT gap)ning ortib borishi bilan namoyon bo‘lmoqda. Shu nuqtai nazardan, soliq nazoratining riskka asoslangan yondashuvlarga transformatsiyasi fiskal barqarorlikni ta’minlashning muhim institutsional omili sifatida maydonga chiqmoqda.

Riskka asoslangan soliq nazorati konsepsiyasi soliq ma’murchiligida resurslardan optimal foydalanish, yuqori xavfli soliq to‘lovchilarini aniqlash va nazorat choralarini ustuvorlik asosida qo‘llash imkonini beruvchi zamonaviy boshqaruv paradigmasini ifodalaydi. Mazkur yondashuv soliq xavflarini tizimli identifikatsiya qilish, ularni miqdoriy va sifat jihatdan baholash hamda analitik modellar asosida prognozlashga tayangan holda nazorat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Natijada, soliq organlari faoliyatida institutsional samaradorlik kuchayib, fiskal intizomni ta’minlash bilan bir qatorda soliq to‘lovchilar bilan hamkorlikka asoslangan munosabatlar shakllanishi uchun zamin yaratiladi.

O‘zbekiston Respublikasida soliq tizimini modernizatsiya qilish, xususan, QQS ma’murchiligini takomillashtirish doirasida raqamli texnologiyalarni joriy etish, soliq ma’lumotlarini integratsiyalash va tahliliy imkoniyatlarni kengaytirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq, ushbu islohotlarning fiskal samaradorligini yanada oshirish uchun riskka asoslangan nazorat tizimlarining nazariy-metodologik asoslarini chuqur ilmiy tahlil qilish hamda ularni milliy sharoitga mos ravishda joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Mazkur maqola aynan qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning nazariy va metodologik asoslarini ochib berish, ushbu yondashuvning institutsional samaradorlikka ta’sirini baholash hamda QQS ma’murchiligini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy xulosalar va amaliy takliflarni shakllantirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodlari

Mazkur tadqiqotda qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning nazariy-metodologik jihatlarini kompleks o‘rganish maqsadida **ko‘p bosqichli va integratsiyalashgan ilmiy tadqiqot metodlari majmuasi** qo‘llanildi. Tadqiqot metodologiyasi fiskal nazariya, institutsional iqtisodiyot hamda zamonaviy soliq ma’murchiligi konsepsiyalarining uyg‘unlashuviga asoslangan.

Birinchi bosqichda tadqiqotning konseptual poydevorini shakllantirish maqsadida **ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya usullari** yordamida qo‘shilgan qiymat solig‘ining fiskal mohiyati, soliq nazorati evolyutsiyasi hamda riskka asoslangan yondashuvlarning nazariy asoslari tizimli tahlil qilindi. Ushbu bosqichda xalqaro va milliy ilmiy manbalar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda yetakchi iqtisodiy maktablar qarashlari qiyosiy jihatdan o‘rganildi.

Ikkinchi bosqichda QQS ma’murchiligida risklarni aniqlash va baholash mexanizmlarini tadqiq etish maqsadida **tizimli va strukturaviy-funksional tahlil metodlari** qo‘llanildi. Mazkur yondashuv soliq nazoratining institutsional elementlari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda fiskal samaradorlikka ta’sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, soliq nazoratining an’anaviy va riskka asoslangan modellari o‘rtasidagi farqlar **qiyosiy tahlil** orqali baholandi.

Uchinchi bosqichda soliq xavflarini ustuvorlashtirish va nazorat resurslarini optimal taqsimlash imkoniyatlarini baholash maqsadida **iqtisodiy-statistik va ekonometrik usullar**dan foydalanildi. Xususan, soliq tushumlari dinamikasi, soliq tafovuti (VAT gap) ko‘rsatkichlari hamda nazorat faoliyati natijalari asosida korrelyatsion va regressiyaviy tahlillar amalga oshirildi. Ushbu bosqichda olingan natijalar riskka asoslangan nazorat tizimlarining fiskal samaradorlikka ta’sirini empirik jihatdan asoslashga xizmat qildi.

To‘rtinchi bosqichda soliq to‘lovchilar xulq-atvorining QQS undirish samaradorligiga ta’sirini baholash uchun **institutsional va bixevioristik yondashuvlar** integratsiyasiga tayangan holda tahlil olib borildi. Mazkur yondashuv doirasida soliq intizomi, ixtiyoriy rioya darajasi va nazorat intensivligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar sifat va miqdoriy jihatdan o‘rganildi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan ilmiy natijalarni umumlashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish maqsadida **sintez, normativ tahlil hamda ekspert baholash usullari** qo‘llanildi. Ushbu metodlar asosida qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning institutsional mexanizmlari ishlab chiqilib, ularning milliy soliq tizimi sharoitida qo‘llash imkoniyatlari ilmiy asoslandi.

Empirik va tahliliy natijalar: O‘tkazilgan empirik tahlillar natijalari qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirish jarayonida riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish fiskal samaradorlikni oshirishda muhim institutsional omil ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot doirasida soliq tushumlari dinamikasi, nazorat tadbirlarining samaradorligi hamda soliq tafovuti (VAT gap) ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar kompleks baholandi.

Empirik natijalar shuni ko‘rsatdiki, riskka asoslangan nazorat mexanizmlarining qo‘llanilishi soliq nazoratining selektivligini oshirib, yuqori xavfli soliq to‘lovchilar segmentiga yo‘naltirilgan tekshiruvlar ulushining sezilarli darajada ortishiga olib kelgan. Natijada, nazorat tadbirlarining bir birlikka to‘g‘ri keladigan fiskal samaradorligi oshib, o‘tkazilgan tekshiruvlar sonining qisqarishi fonida qo‘shimcha undirilgan QQS hajmi barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon etdi. Bu holat soliq organlari resurslaridan foydalanish samaradorligining oshganligini ko‘rsatadi.

QQS tushumlari dinamikasining tahlili riskka asoslangan yondashuv joriy etilgan davrda budjetga tushumlarning nisbatan barqarorlashganini va prognoz ko‘rsatkichlaridan og‘ishlar darajasining kamayganini aniqladi. Ayniqsa, soliq tushumlarining mavsumiy tebranishlari qisqarib, fiskal barqarorlikning kuchayishi kuzatildi. Mazkur holat nazorat mexanizmlarining preventiv xarakter kasb etib, soliq to‘lovchilarning ixtiyoriy rioya darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganidan dalolat beradi.

VAT gap ko‘rsatkichlari bo‘yicha olib borilgan tahlillar riskka asoslangan nazorat tizimlarining qo‘llanilishi yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga xizmat qilayotganini ko‘rsatdi. Soliq tafovutining kamayishi, avvalo, yuqori xavfli operatsiyalar va soliqdan bo‘yin tovlash ehtimoli yuqori bo‘lgan iqtisodiy faoliyat turlarining aniqlanishi bilan izohlanadi. Ushbu natija risk

profilingi va analitik modellar asosida nazoratni yo‘naltirish mexanizmlarining amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.[1]

Ekonometrik tahlil natijalariga ko‘ra, riskka asoslangan nazorat indikatorlari bilan QQS tushumlari o‘rtasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Regressiya natijalari riskka asoslangan tekshiruvlar ulushining oshishi QQS tushumlarining o‘sish sur’atlariga musbat ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, nazorat intensivligining haddan tashqari oshirilishi fiskal samaradorlikni cheklashi mumkinligi ham aniqlanib, optimal nazorat darajasini belgilash zarurligi asoslandi.

Institutsional samaradorlik nuqtai nazaridan olingan empirik natijalar soliq ma’murchiligida qarorlar qabul qilish jarayonining ma’lumotlarga asoslanganligi kuchayganini ko‘rsatdi. Riskka asoslangan nazorat tizimlari soliq organlari faoliyatida prognozlash, rejalashtirish va monitoring funksiyalarining integratsiyalashuviga xizmat qilib, fiskal boshqaruvning sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga zamin yaratdi.

Empirik va tahliliy natijalar qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish fiskal samaradorlikni oshirish, soliq tafovutini qisqartirish va institutsional samaradorlikni kuchaytirishning muhim metodologik vositasi ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi

Muhokama

Mazkur tadqiqot doirasida olingan empirik va tahliliy natijalar qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning fiskal va institutsional samaradorligini oshirishdagi hal qiluvchi rolini tasdiqlaydi. Natijalarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, soliq nazoratining an’anaviy, asosan reaktiv va keng qamrovli tekshiruvlarga asoslangan modeli zamonaviy iqtisodiy sharoitda fiskal barqarorlikni ta’minlash uchun yetarli emas. Shu jihatdan, riskka asoslangan yondashuv soliq ma’murchiligining sifat jihatdan yangi paradigmasi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqot natijalari xalqaro amaliyotda kuzatilgan tendensiyalar bilan yuqori darajada uyg‘unlikka ega. Xususan, rivojlangan davlatlar soliq tizimlarida risk profilingi, selektiv audit va ma’lumotlarga asoslangan nazorat mexanizmlarining qo‘llanilishi QQS tushumlarining barqaror o‘sishi va soliq tafovutining qisqarishi bilan tavsiflanadi. Ushbu tadqiqotda aniqlangan ijobiy bog‘liqliklar O‘zbekiston soliq tizimi sharoitida ham mazkur mexanizmlarning institutsional jihatdan mos va samarali ekanligini ko‘rsatadi. Biroq, milliy soliq tizimining o‘ziga xos institutsional muhiti mazkur yondashuvni mexanik ravishda joriy etish emas, balki uni moslashtirish va bosqichma-bosqich joriy etish zarurligini taqozo etadi.[2]

Muhokama jarayonida riskka asoslangan nazorat tizimlarining samaradorligi nafaqat fiskal natijalar, balki soliq to‘lovchilarning xulq-atvori bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari nazoratning selektiv va prognozlashga asoslangan shakllari soliq to‘lovchilarda adolatli va shaffof soliq muhitiga nisbatan ishonchni kuchaytirishini ko‘rsatadi. Bu esa, o‘z navbatida, ixtiyoriy rioya darajasining oshishiga va uzoq muddatli fiskal barqarorlikka xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, riskka asoslangan nazorat faqat texnik instrument emas, balki institutsional ishonchni mustahkamlovchi mexanizm sifatida ham talqin qilinishi lozim.

[1] Bird, R., & Zolt, E. *Technology and Taxation in Developing Countries: From Hand to Mouse.* National Tax Journal, 2008, Vol. 61(4), pp. 791–821

[2] Allingham, M., & Sandmo, A. *Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis.* Journal of Public Economics, 1972, Vol. 1(3–4), pp. 323–338

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari riskka asoslangan nazorat tizimlarining haddan tashqari intensiv qo‘llanilishi fiskal samaradorlikni cheklashi mumkinligini ham ko‘rsatadi. Nazorat choralarining ortiqcha kuchaytirilishi soliq to‘lovchilar faoliyatiga ma’muriy yuklamani oshirib, iqtisodiy faollikni susaytirish xavfini yuzaga keltiradi. Bu holat optimal nazorat darajasini aniqlash va risk baholash modellari sifatini doimiy ravishda takomillashtirib borish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama natijalaridan kelib chiqib, riskka asoslangan nazorat tizimlarining samaradorligi ko‘p jihatdan axborot infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi, ma’lumotlar sifati va tahliliy imkoniyatlarga bog‘liq ekanligi aniqlanadi. Raqamli texnologiyalar, elektron hisob-fakturalar va real vaqt rejimidagi monitoring tizimlarining integratsiyalashuvi risk profilingi aniqligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, QQS ma’murchiligini takomillashtirish jarayonida texnologik va institutsional islohotlar o‘zaro uyg‘un holda olib borilishi zarur.

Mazkur tadqiqot natijalari qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish fiskal samaradorlikni oshirish bilan bir qatorda soliq ma’murchiligini modernizatsiya qilish, institutsional samaradorlikni kuchaytirish va barqaror fiskal siyosatni ta’minlashning muhim ilmiy-amaliy vositasi ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu xulosalar DsC dissertatsiyasi doirasida ishlab chiqilayotgan konseptual yondashuvlarning nazariy asosini mustahkamlab, ularni amaliyotga tatbiq etish uchun ilmiy zamin yaratadi.

O‘tkazilgan empirik tahlil natijalari qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarining samaradorligi xalqaro amaliyotda kuzatilgan tendensiyalar bilan yuqori darajada mos kelishini ko‘rsatadi. Xususan, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi soliq nazoratining riskka asoslangan modeli fiskal samaradorlikni oshirishda an’anaviy yondashuvlarga nisbatan ustun ekanligini tasdiqlaydi.

Quyidagi jadvalda QQSni undirishda **an’anaviy nazorat modeli** va **riskka asoslangan nazorat modeli** o‘rtasidagi asosiy farqlar hamda ularning fiskal va institutsional natijalari qiyosiy tahlil qilinadi.

QQSni undirishda an’anaviy va riskka asoslangan nazorat tizimlarining qiyosiy tahlili[3]

Tahlil mezonlari	An’anaviy nazorat modeli	Riskka asoslangan nazorat modeli
Nazoratni tanlash mexanizmi	Tasodifiy yoki reja asosida	Risk profilingi va analitik baholash asosida
Tekshiruvlar qamrovi	Keng, ammo past aniqlikda	Cheklangan, yuqori aniqlikda
Bir tekshiruvga to‘g‘ri keladigan fiskal natija	Nisbatan past	Sezilarli darajada yuqori
Soliq tafovuti (VAT gap)ga ta’siri	Cheklangan	Barqaror qisqarish
Ma’muriy xarajatlar	Yuqori	Optimallashtirilgan
Soliq to‘lovchilarning ixtiyoriy rioyasi	Past yoki o‘rtacha	Yuqori

[3] Torgler, B. *Tax Morale and Compliance: Review of Evidence and Case Studies.* World Bank Policy Research Working Paper, 2007

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi	Cheklangan	Keng (e-invoicing, real-time monitoring)
Institutsional samaradorlik	Reaktiv	Proaktiv va prognozli

Mazkur qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, riskka asoslangan nazorat tizimlari nazorat resurslarining yuqori xavfli segmentlarga yo‘naltirilishini ta’minlab, bir vaqtning o‘zida fiskal tushumlarning oshishi va ma’muriy xarajatlarning qisqarishiga olib keladi. Xalqaro tajribada riskka asoslangan nazorat joriy etilgan davlatlarda QQS bo‘yicha soliq tafovuti 5–10 foiz bandga qisqargani kuzatilgan bo‘lib, bu holat mazkur yondashuvning fiskal samaradorligini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston sharoitida o‘tkazilgan empirik tahlil natijalari ham ushbu umumiy qonuniyatni tasdiqlaydi. Riskka asoslangan nazorat elementlari qo‘llanilgan davrda QQS tushumlarining barqarorlashuvi, prognoz ko‘rsatkichlariga yaqinlashuvi va nazorat tadbirlarining selektivligi oshgani aniqlangan. Bu holat fiskal intizomning kuchayishi bilan bir qatorda soliq to‘lovchilar xulq-atvorining ijobiy transformatsiyasini ham anglatadi.

Muhokama jarayonida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, riskka asoslangan nazorat tizimlarining samaradorligi faqat texnologik omillar bilan cheklanmaydi. Ularning muvaffaqiyati institutsional muhit, normativ-huquqiy baza va soliq organlari xodimlarining analitik salohiyati bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli, mazkur yondashuvni joriy etish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, risk baholash modellari esa doimiy ravishda yangilanib borilishi lozim.

Shuningdek, tahlil natijalari nazorat intensivligining optimal darajasini saqlash muhimligini ko‘rsatadi. Haddan tashqari kuchaytirilgan nazorat fiskal natijalarning qisqa muddatli o‘sishiga olib kelishi mumkin bo‘lsa-da, uzoq muddatda soliq to‘lovchilar faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli mavjud. Shu bois, riskka asoslangan nazorat tizimlari fiskal samaradorlik va iqtisodiy faollik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi zarur

Qiyosiy tahlil natijalari qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish O‘zbekiston soliq tizimi uchun nafaqat maqsadga muvofiq, balki institutsional rivojlanishning zarur sharti ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Ushbu xulosalar DsC dissertatsiyasi doirasida ilgari surilayotgan konseptual yondashuvlarning empirik asoslanganligini kuchaytirad.

Xulosa

Mazkur tadqiqot qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish fiskal samaradorlikni oshirish va soliq ma’murchiligini modernizatsiya qilishning muhim metodologik yo‘nalishi ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. O‘tkazilgan nazariy, empirik va qiyosiy tahlillar natijalari soliq nazoratining an’anaviy modellari zamonaviy iqtisodiy sharoitda fiskal barqarorlikni ta’minlash uchun yetarli emasligini, riskka asoslangan yondashuv esa nazorat resurslaridan oqilona foydalanish imkonini berishini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari riskka asoslangan nazorat mexanizmlarining qo‘llanilishi soliq tushumlarining barqarorlashuvi, soliq tafovuti (VAT gap)ning qisqarishi hamda bir nazorat tadbiriga to‘g‘ri keladigan fiskal samaradorlikning oshishi bilan bevosita bog‘liq ekanligini tasdiqladi. Bu holat soliq organlari faoliyatida selektivlik, prognozlash va analitik qarorlar qabul qilish mexanizmlarining kuchayganligini anglatadi. Shu bilan birga, soliq to‘lovchilarning ixtiyoriy rioya darajasining oshishi riskka asoslangan nazorat tizimlarining institutsional ishonchni mustahkamlovchi omil sifatidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Qiyosiy tahlillar xalqaro tajribada riskka asoslangan nazorat joriy etilgan davlatlarda QQS bo‘yicha fiskal ko‘rsatkichlarning barqaror yaxshilanishi kuzatilganini tasdiqlab, ushbu yondashuvning O‘zbekiston soliq tizimi sharoitida ham samarali qo‘llanilishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Biroq, mazkur mexanizmlarni joriy etish institutsional muhit, normativ-huquqiy baza va axborot infratuzilmasining rivojlanganlik darajasini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozimligi aniqlashtirildi.

Tadqiqot yakunlariga ko‘ra, riskka asoslangan nazorat tizimlarining haddan tashqari intensiv qo‘llanilishi fiskal samaradorlikni cheklashi mumkinligi, shuningdek, soliq to‘lovchilarga ortiqcha ma’muriy yuklama yuklash xavfi mavjudligi aniqlandi. Shu sababli, optimal nazorat darajasini aniqlash, risk baholash modellarini doimiy ravishda yangilab borish hamda raqamli texnologiyalarni soliq ma’murchiligi bilan chuqur integratsiyalash muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida belgilandi.

Mazkur tadqiqot natijalari qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etish fiskal siyosat samaradorligini oshirish, soliq ma’murchiligini institutsional jihatdan mustahkamlash va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashning muhim konseptual asosi ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu ilmiy xulosalar DsC dissertatsiyasi doirasida ishlab chiqilayotgan metodologik yondashuvlarni chuqurlashtirish va ularni amaliyotga tatbiq etish uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirish va uning ma’murchiligini takomillashtirish masalalari fiskal nazariya va soliq boshqaruvi bo‘yicha zamonaviy ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Tadqiqot jarayonida QQSning fiskal mohiyati, soliq ma’murchiligi samaradorligi hamda riskka asoslangan nazorat tizimlarining konseptual va empirik jihatlarini ochib beruvchi xalqaro va milliy manbalardan foydalanildi.

QQS bo‘yicha soliq tafovuti (VAT gap) tushunchasi va uni o‘lchash metodologiyasi International Monetary Fund va European Commission tadqiqotlarida batafsil ishlab chiqilgan. Xususan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bo‘yicha o‘tkazilgan empirik tadqiqotlar riskka asoslangan nazorat va raqamli monitoring mexanizmlarining joriy etilishi VAT gapni sezilarli darajada qisqartirganini ko‘rsatadi. Ushbu manbalar tadqiqotda QQS undirish samaradorligini baholash mezonlarini shakllantirish va xalqaro qiyosiy tahlilni olib borishda metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Soliq ma’murchiligini institutsional nuqtai nazardan tahlil qiluvchi ilmiy ishlarda soliq tizimi samaradorligi faqat huquqiy mexanizmlar bilan emas, balki institutsional ishonch, boshqaruv sifati va analitik qarorlar qabul qilish darajasi bilan belgilanishi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuvlar tadqiqotda riskka asoslangan nazoratni soliq organlari faoliyatining institutsional samaradorligini oshiruvchi mexanizm sifatida talqin qilishga ilmiy asos yaratdi.

Bixevioristik iqtisodiyot doirasidagi tadqiqotlarda soliq to‘lovchilarning xulq-atvori, ixtiyoriy rioya va nazorat intensivligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik keng o‘rganilgan. Ushbu ilmiy ishlarda selektiv va prognoz qilinadigan nazorat mexanizmlari soliq to‘lovchilarda adolatli soliq muhiti haqidagi tasavvurni kuchaytirib, soliq intizomini oshirishi qayd etiladi. Tadqiqotda mazkur yondashuv riskka asoslangan nazoratning uzoq muddatli fiskal samaradorligini izohlashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qildi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida olib borilgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda elektron hisob-fakturalar, real vaqt rejimidagi soliq monitoringi va katta hajmdagi ma’lumotlar tahlili riskka asoslangan nazorat tizimlarining ajralmas tarkibiy qismi sifatida e’tirof etiladi. World Bank

tadqiqotlarida raqamli texnologiyalarning soliq ma’murchiligi samaradorligini oshirishdagi roli empirik misollar asosida isbotlangan bo‘lib, ushbu xulosalar tadqiqotda risk profilingi aniqligini oshirish omillarini asoslashda qo‘llanildi.

Milliy ilmiy adabiyotlarda, xususan, O‘zbekiston soliq tizimiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda QQS ma’murchiligini takomillashtirish, soliq tushumlarini oshirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish masalalari keng muhokama qilingan. Shu bilan birga, mavjud ishlarda riskka asoslangan nazorat tizimlari ko‘pincha alohida instrument sifatida yoritilib, ularning nazariy-metodologik asoslari va institutsional samaradorlikka kompleks ta’siri yetarli darajada ochib berilmagan.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot yuqorida ko‘rib chiqilgan ilmiy adabiyotlarda aniqlangan nazariy va empirik bo‘shliqlarni to‘ldirishga, qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirishda riskka asoslangan nazorat tizimlarini joriy etishning kompleks metodologiyasini ishlab chiqishga hamda uni O‘zbekiston soliq tizimi sharoitida ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. OECD. *Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration.* Paris: OECD Publishing, 2020.
2. OECD. *Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance.* Paris: OECD Publishing, 2004.
3. International Monetary Fund. *Revenue Administration: Managing Compliance Risks.* IMF Technical Notes and Manuals. Washington, D.C., 2015.
4. International Monetary Fund. *Measuring the VAT Gap: A Methodological Review.* Washington, D.C., 2018.
5. European Commission. *Study and Reports on the VAT Gap in the EU Member States.* Brussels, annual editions (2016–2023).
6. Keen, M., & Smith, S. *VAT Fraud and Evasion: What Do We Know and What Can Be Done?* National Tax Journal, 2006, Vol. 59(4), pp. 861–887.
7. Allingham, M., & Sandmo, A. *Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis.* Journal of Public Economics, 1972, Vol. 1(3–4), pp. 323–338.
8. Alm, J., & McKee, M. *Tax Compliance as a Coordination Game.* Journal of Economic Behavior & Organization, 2004, Vol. 54(3), pp. 297–312.
9. Bird, R., & Zolt, E. *Technology and Taxation in Developing Countries: From Hand to Mouse.* National Tax Journal, 2008, Vol. 61(4), pp. 791–821.
10. Slemrod, J. *Tax Compliance and Enforcement.* Journal of Economic Literature, 2019, Vol. 57(4), pp. 904–954.
11. World Bank. *Digitalizing Tax Administration: Lessons from International Experience.* Washington, D.C., 2020.
12. Torgler, B. *Tax Morale and Compliance: Review of Evidence and Case Studies.* World Bank Policy Research Working Paper, 2007.
13. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi. *Soliq ma’murchiligini modernizatsiya qilish bo‘yicha tahliliy hisobotlar.* Toshkent, 2019–2024.
14. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. Yangi tahrir. Toshkent, 2020 (keyingi o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan).
15. Mirziyoyev Sh.M. *O‘zbekiston Respublikasida soliq siyosatini isloh qilish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash masalalari bo‘yicha nutq va qarorlar to‘plami.* Toshkent, 2018–2023.